

УДК 27-423.4-12:141.4/5«04/14»

М. М. Поцюрко
кандидат філософських наук,
викладач кафедри гуманітарних дисциплін
Львівського державного університету фізичної культури,

ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ОТЦІВ ЦЕРКВИ ПРО СВОБОДУ ВОЛІ, БОЖЕСТВЕННИЙ ПРОМИСЕЛ ТА ПЕРЕДЕСТИНАЦІЮ

Роздуми Отців Церкви про свободу волі людини, її долю, спасіння, сенс життя та їх співвідношення із Божественною благодаттю, промислом, провидінням та передестинацією займають важливу частину серед великої кількості проблем, які ставить перед собою християнська філософська думка. Постійна увага до них з боку представників різних релігійно-філософських напрямів, а також велика кількість різноманітних концепцій, трактувань і підходів свідчить як про неоднозначність у їх вирішенні, так і про безумовну важливість і незмінну актуальність.

Сучасними дослідниками у сфері релігії та філософії сьогодні зроблений немалий внесок у дослідження питань, пов'язаних із аналізом всього різноманіття концепцій Отців Церкви. Зокрема, ми бачимо розгляд основних питань у працях, які окреслюють історичний шлях розвитку середньовічної філософії. Серед них можна виділити роботи В.В. Кондзьолки [6] та А.І. Пашука, В.В. Соколова, Дж. Реале та Д. Антісері, А. Койре, М. Суїні [8], Е. Жильсона та багато ін.

Окремо варто відзначити працю А.А. Столярова «Свобода волі як проблема європейського морального сознания» [7], де дається детальний опис філософських концепцій свободи в епоху Середньовіччя, а також автор детально аналізує проблему передестинації у філософських концепціях Августина, Еріугени [4] та ін. Також аналізує працю А.І. Бріліантова «Влияние Восточного богословия на Западе в произведениях И.С. Ериугены» [4], де описано концепцію передестинації Й.С. Еріугени. Важливою є праця і Ю. Боргоша «Фома Аквинский», де в розділі про Божу милість і свобідну волю людини він вказує на зв'язок цієї проблематики з проблемою призначення і провидіння.

Щодо першоджерел, то нами взято до уваги праці Августина: «Про град Божий», «Сповідь» [1], низку антипелагіанських трактатів, праці Еріугени «Про передестинацію», а також низку праць Отців Східної Церкви, зокрема І. Дамаскіна «Точное изложение православной веры» [5], де детально дається опис проблеми Божого провидіння.

Об'єктом нашого дослідження є філософсько-теологічні ідеї Отців Церкви, предметом – аналіз роздумів про свободу волі, Божественний промисел та передестинацію, а метою є розкриття основних концепцій ключових постатей епохи Середньовіччя.

Чітку постановку та формулювання цих питань в християнстві розпочинає середньовічна патристика. Її перші представники, такі звані ранні Отці Церкви, намагаються формулювати свої ідеї у напрямі, який дуже нагадує раціональну аристотелівсько-стоїчну традицію, яка оперує поняттями долі та акцентує увагу на обґрунтуванні автономії волі людини. Оскільки потенційно стоїчна схема розуміння призначення людини давала відповіді на багато запитань та мала великий вплив, то можна припустити, що ранні Отці Церкви, такі як Климент, Тертуліан та ін. перебували під її впливом. Водночас помітні аристотелівські тенденції можна знайти також в працях Оригена та Немесія.

Для Оригена, наприклад, здатність обирати між добром і злом є природною властивістю кожної розумної людини. Важливо, що навіть про диявола не можна сказати, що він не був здатний до добра. Розумним істотам притаманна здатність до саморуку, відповідно до виявлення

та втілення бажання, і в кінцевому підсумку вони мають можливість розумного самовизначення щодо прагнень і уявлень. Розумний вибір між завлеченнями, а отже, між добром і злом – завжди тільки в нашій волі.

Християнський філософ вважає, що жодне місце Святого Письма (навіть Старого Завіту) не може заперечувати свободу волі людини та доходить висновку, що найвизвищенішою і найблагодетельнішою позицією є синергізм: наша свобода тісно пов'язана із Божественним знанням і опікою, проте ні одне знання і опіка зверху не можуть примусово спрямувати нас до смиренного життя.

Щось подібне бачимо і в Немесія: свобода вибору є наслідком розумності. Через це людина – відповідальна істота, вчинки якої підлягають осуду чи схваленню. Праведне життя (тобто його вибір) має бути нашою справою, тому добро лише тоді заслужене, коли зберігається можливість вибору зла. Таким чином, вища причинність не зачіпає автономію волі, і в недоторканості залишається принципова теза, зафіксована в чіткому формулюванні Немесія: розумне начало є дещо свобідне і незалежне. До речі, цими самими термінами користується й Ориген.

Як апологет класичної парадигматики виступає Тертуліан. Він вважає, що безумовно необхідною є Теодицея, оскільки Бог не несе відповідальності за зло. А якщо зло не було б і в нашій волі, то неможливо було б вимагати і відповідальності за нього. Бог сам забавав, щоб Адам підкорявся Йому вільно, тому що в нашій волі прагнути до зла проти волі Бога. Тому диявол не породжує іншої волі, він оволодіває тією, яка у всякому випадку є в людини. Першою здійснює гріх душа: тому береться до уваги сам промисел чи іншими словами бажання зла, так само як і невиконання добра.

Але цікаво те, що в одних і тих самих текстах ми бачимо різні думки Тертуліана, бо за своїм релігійним умонастроєм він ніяк не міг і не бажав бути прихильником суворого раціоналізму. Тому він висловлює фідеїстичні ідеї про те, що там, де втрачають логічність і свободу, там вирає благочестя. У зв'язку з цим, на його думку, ніякого достойного симбіозу тут бути не може, бо ж логіка віри взагалі не терпить примітивного синтезу і ставить під сумнів ефективність і корисність раціональної теодицеї.

Саме такі настрої ми знайдемо і в М. Вікторина, якого вчені вважають надзвичайно важливою постаттю в історії церкви та предтечею вчення про передестинацію. Вчення про волю є частиною його тринітарного вчення і христології. Він вважає, що в Бозі воля збігається з буттям і є чистою потенцією, здатністю до самовизначення, самореалізації Абсолюту. А Син є волею Отця. У цих основоположеннях можна розгледіти першу на латинському Заході послідовну спробу розуміти волю не психологічно чи функціонально, а субстанційно.

Досить суттєвою стороною пошуків М. Вікторина було коментування послань апостола Павла, де він говорить про віру як про особливий вид пізнання і знання, який залежить виключно від Бога, а не від людини, тому, хто вірить, той переходить до пізнання. А спасіння справа тільки Благодаті (як і віра), а не людських рук. Тому Благодать приходить не від заслуг, а тільки від благоді Божої.

Водночас людина створена «за образом і подобою Божою» (причому «за образом» значить її розумність, а «за подобою» – майбутню досконалість), через це володіє волею. Але якщо М. Вікторин каже про те, що ми господарі

нашої волі і за добро одержуємо добрі нагороди, за злodianня покарані, то смисл тут полягає в тому, що нашої волі достатньо лише для гріха, а добра воля – дар Благодаті. Від природи людина має лише тілесну волю і є рабом пристрастей, у зв'язку з чим дуже важко говорити, що в неї є свобода волі у справжньому сенсі.

Але якщо стосовно М. Вікторина можна говорити про «волютаризацію» теології, то найяскравіший представник патристики Августин пішов значно далі і «волютаризував» всю антропологію.

На ранніх етапах своєї творчості *Августин* висуває ідею про те, що Бог має намір спасти всіх людей, а в тому, що все ж не всі спасаються, провинна людської волі: «І я доклав усіх зусиль, щоб зрозуміти науку, яку я чув і яка провіщала, що вільний вибір нашої волі є причиною наших учинків, а справедливість суду Твого – причиною наших страждань» [1, с. 106]. Згодом же доповнює це питання, розглядаючи його під кутом зору впливу на вчинки людей всемогучої Божої волі та передвизначення. У зв'язку з цим важливим моментом роздумів Августина є питання про вибрання та призначення людини.

Незважаючи на заслуги людини, а виключно зі свого милосердя, вважає філософ, Бог вибрав з осудженої маси частину людей і призначив їх до спасіння, а інших людей полишив їхній волі. Вибрані допускаються до кінцевого спасіння виключно через успішну ласку, якій людська воля не може протиставитись. Залишені ідуть на осудження, бо вони такої ласки не одержують. Це не суперечить Божій справедливості, бо ніяка людина не має права на ласку. Тобто Августин ставить в основу свого вчення про вибрання – позитивну освячуючу ласку, що існує в душі як щось реальне. Через освячуючу ласку, яка містить в собі природні чесноти і дари, людина набуває святості, оновлюється і відновлює в собі знову втрачений образ Бога. Завдяки освячуючій ласці природна свобода переходить у праведну свободу Божих дітей.

Спочатку Августин припускає, що без допомоги Вищої ласки людина все ж може зробити початок у вірі, згодом же доходить думки, що її ніяк неможна заслужити. Отже, повернення волі до її «Божественності» в Августина обґрунтовується тим, що Божественна благодать послається поза всякими видимими причинами деяким обраним із метою допомогти їм повернутися в лоно істинного розуму, світової краси і порядку. А ті, хто не отримує блаженства, залишаються в полоні земної суєти, поза моральним відраженням.

У цьому підсумку хотілося б навести слова В. Віндельбанда, який був прихильником філософії Августина, однак висловлює таку думку: «Навсегда останется удивительным фактом, что тот самый человек, который основал свою философию на самодостоверности сознания единичного духа и тончайшим образом измерил глубину внутреннего опыта, и открыл в воле причину жизни духовной личности, увидел себя вынужденным, в интересах теологического спора принять такое учение об искуплении, которое рассматривает действие единичной воли как неизменно определенное следствие или общей испорченности или Божеской благодати» [3, с. 46].

В тому ж дусі августинізму роздумували всі ранні схоласти, починаючи з А. Кентерберійського, Абеяра, П. Ломбардського, Б. Клервоського, Гуго і Рішара Сен Лікторських. Висока схоластика привнесла напівзабуті вже аристотелівські формулювання, в основі яких була класична традиція і та ж августинівська версія розуміння (А. Гельський, В. Овернський, Бонавентура).

У 13 ст., однак, основою аргументації стає аристотелівське вчення про саморух душі і самовизначення розуму, тоді як августинівська етична традиція відступає на задній план. Таку картину ми знаходимо в Альберта Великого та Томи Аквінського.

Також хотілося б детальніше зупинитись на думках Отців Східної Церкви, які окреслюють питання про Божественний промисел щодо людини та Боже провидіння.

І. Дамаскін у своїй праці «Точний виклад православної віри» дає своє розуміння Божого провидіння та призначення. Він підкреслює, що Божий промисел є опікою над всім існуючим або волею Божою, якою все існуюче управляється належним чином. Творчою силою Бога, а також силою Його провидіння є добра воля, якій не може ніхто протиставитись. За волею Божою відбувається те, що, безсумнівно, є добром, а через допускання – те, що не є беззаперечно добрим.

На його думку, вибір певної справи залежить від нас (є у нашій владі), а результат її залежить від Бога. Він зазначає, що «...свободная воля, несомненно, врожденная всякой мыслящей природе. Ибо к чему она имела бы и способность мышления, если бы не свободно мыслила?» [5, гл. 8]. Але Боже сприяння допомагає тим, хто за своєю совістю вибирає добре, а результат же поганих справ залежить від того, чи Бог допустить його, тобто від того, чи Бог за своїм передбаченням праведно залишає людину, віддаючи її власним силам.

Варто також мати на увазі, що Бог перш за все хоче, щоб всі спаслися і досягли Його Царства, тому створив нас не для того, щоб карати, а щоб бути причасниками Його благодаті, а оскільки Він справедливий, то хоче, щоб грішники були наказані. Перше бажання має назву попередньої волі та благовоління і залежить лише від Бога, інше ж бажання є наступною волею і допущенням і має свою причину в нас. Що ж стосується того, що перебуває в нашій волі, то добрих діл Бог хоче своєю волею, а інших же Він не хоче, але допускає свободній волі творити зло, бо те, що робиться з примусу, є нерозумним і не добродійним.

А. Олександрійський у праці «Слово про язичників» окреслює розуміння світу через Божественне Слово. Необхідність промислу він виводить з того, що природа сотвореного є плинною, неминучою і смертною, Слово ж все підтримує, оживотворяє і зберігає, все приводить у порядок і відповідність. Тому, бачачи, що все створене залежить від причин, що містяться в Ньому, щоби всесвіт не зруйнувався і не розширювався в небуття, Він не допустив, щоб останній керувався своєю сутністю, бо йому загрожувала б небезпека знову піти в небуття.

Василій Великий каже про участь у творенні промислу – Сина Божого і Св. Духа. Отець є причиною, будівничим є – Син, а причина, яка все здійснює, – Дух Святий. Тому всі духи мають життя по волі Божій, приводяться в буття дією Сина і здійснюються в бутті присутністю Духа. Отже, всі розумні, духовні і тілесні творива мають буття від творчої Трійці і управляються нею.

Г. Богослов теж висловлює думку про те, що без промислу світ би зруйнувався і вернувся в першопочатковий хаос. Тому Бог особливо опікується про діяльність людини. Бо для тих істот, для яких є необхідним Творець, є необхідним і той, хто здійснює промисел, інакше світ, керований випадком як корабель вітром, мав би миттєво зруйнуватись і повернутися до хаосу.

Ми також маємо вірити те, що Творець особливим чином піклується про нас, хоча життя наше і проводиться серед різних суперечностей, причини яких, можливо, для того і залишаються невідомими, щоб ми, не осягаючи їх, більше дивувалися вищому розуму. Бо все, що ми легко розуміємо, легко і нехтуємо, і навпаки, що понад наші сили, те більше викликає в нас подив; і те, що ховається від нашого бажання, у такий спосіб викликає в нас найсильнішу любов.

І. Златоуст у творі «Із слова до тих, хто зваблюється нещастями, що відбуваються» дає розуміння споглядання природи, що розглядається як доказ для тих, хто сумнівається в Божественному промислі. Краса зірок, сонця, тварин є доказом, а також те, що Бог дав нам природний і писаний закон і послав у світ свого Сина для спасіння людей. Незрівнянна мудрість Божа всюди показує у своїх ділах велику різноманітність, даючи доказ своєї могутності, і водночас піклується про користь глядачів.

Зокрема, він каже про карі Божі, що становлять один із видів промислу. Варто завжди вважати Бога благим, не тільки тоді, коли Він робить добро, а й коли карає, тому що й карі становлять величезний уділ благодіяння, важливий вид промислу.

У зв'язку з цим він виділяє два види зла: 1) зло – що справді зло (зрада і багато гріхів, що достойні засудження і покарання); 2) злом не є – голод, язва, смерть, хвороба та ін., що не можуть бути істинним злом, бо тоді б воно не заспокоювало б гордості, не викоринювало б безпечності, не робило б нас більш уважними до самих себе. Зло розкривається тут як те, яке нас напоумлює, робить чесними, приводить до Божої мудрості, а не те, яке достойне прокляття і осуду; це не Боже діло, а витвір нашої свободи, а те служить для зруйнування цього. Тому карі, що Бог посилає на нас, є частиною Божого промислу і діють для нашого спасіння.

Варто знати, наголошує І. Златоустий, що скорботи допомагають святим для того, щоб були вони смиренними і не гордилися знаменами і заслугами, тому Бог допустив смирення. Він через апостолів говорить про те, що Його сила здійснюється в немочі людини, благодать виявляється в переслідуваннях, утисках (чому і приклад апостолів). Для святих достатньою нагородою є саме служіння Богу. Слабкий же і малодушний падає духом за першого ж удару, а сильний і бадьорий хоча б кожного разу зустрічав перешкоди, ще більше буде прагнути робити Божі діла, виконуючи все, що треба і дякуючи за все.

Є. Сирин наголошує, що коли ми бачимо будівлю, то робимо висновок про будівничого, а коли бачимо світ, треба робити висновок про промисел. Людські справи нічим не завершуються, якщо Бог не управляє ними. Від пастиря залежить стадо, а від Бога все, що на землі, і мудрість тих, хто на ній живе. Так як день містить в собі існування світла, так і добрі діла творяться людьми, а в завершення приводяться Богом, оскільки благочестиві люди для свого становлення потребують Бога. Промисел Божий виражається в благоволінні, коли ми живемо добродійно, в напоумленні, коли впадаємо в помилки і грішимо, в допущенні і попущенні, коли ті, кого напоумляють, не наvertsаються.

Все від Бога, вважає він, – і добре, і недостойне, але одне за благоволінням, друге за попущенням, а ще скорботне за планом будівництва. За благоволінням – коли ми живемо, роблячи добро, бо угодно Богу, щоб ми проводили життя безгрішно, жили добродійно і благочестиво. За планом будівничого – коли ми, впадаючи в помилки і прогрішення, є покарані і напоумлені; за попущенням же, коли ми напоумлені не наvertsаємося. Божа воля на те, щоб ми спаслися. Бог нас напоумляє, щоб ми не були осуджені зі світом. А голод, язва, хвороби, поразки – все це слугує очищенню від гріха. Попускає ж Бог тих, хто не хоче жити без гріха, чи не наvertsається після випробування і є непокірним.

К. Срусалимський також наголошує на тому, що Бог все тримає своєю силою і багато попускає та терпить за своєю волею. Все премудре, розважає він, – справжній Божий промисел, лукаве ж свавілля Бог перетворює в привід до спасіння вірних, бо ніщо не є скритим від дії Божої сили. Але терпить Він певний термін, а опісля дасть кожному за заслугами, і ті, кому був даний довгий час і в кого нерозкаяне серце, будуть піддані більшому осуду.

О. Кирський роздумує про те, що Творець одним визначає життя у багатстві, а іншим – життя в бідності, але люди рівні між собою в найголовнішому – у народженні, будові тіла, житті, смерті. А в іншому не треба бути надто допитливими і звинувачувати когось, а з вірою прославляти Творця і поклонятися Його промислу.

Отже, як бачимо в історії релігійно-філософської думки існує багато різних концепцій та підходів до розкриття важливого питання про сенс життя людини, її призначення, долю, свободу волі. Незмінним залишається необхідність їх співвідношення із Божим замислом, Його волею, передбаченням, провидінням, задумом та предестинацією або передвизначенням. В одних випадках переважає раціоналістичне трактування із наголосом на автономії люд-

ської волі та безумовній відповідальності за свої вчинки, в інших же – фідеїстичні ідеї про недосконалість людського розуму в питаннях віри і повне покладання на Божественну благодать і волю Бога.

Література

1. Августин св. Сповідь / переклад з латини Ю. Мушака. – К.: Основи, 1999. – 319 с.
2. Антологія мирової філософії. Філософія древності і середньовіччя: в 4 т. / редкол.: В.В. Соколов і др. – М.: Мысль, 1969–1972. – Т. 1. – 1969. – 576 с.
3. Барт К. Очерк догматики: лекції, прочитанні в Університеті Бонна в летній семестр 1946 года / К. Барт; пер. с нем. Ю.А. Кимелев; ред. Д.М. Носов. – СПб.: Алетейя, 1997. – 272 с.
4. Бриллиантов А.И. Влияние восточного богословия на западное в произведениях Иоанна Скота Эриугены / А.И. Бриллиантов. – М.: Мартис, 1998. – 446 с.
5. Дамаскин И. Точное изложение православной веры / Иоанн Дамаскин. – М.: Лодья, 1998. – 465 с.
6. Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії: [навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів] / В.В. Кондзьолка. – Л.: Світ, 2001. – 318 с.
7. Столяров А.А. Свобода воли как проблема европейского морального сознания / Александр Арнольдович Столяров. – М.: «Греко-латинский кабинет» Ю.А. Шичалина, 1999. – 208 с.
8. Суини М. Лекции по Средневековой философии / М. Суини. – Выпуск 1: Средневековая христианская философия Запада. – М.: ГЛК, 2001. – 304 с.

Анотація

Поцюрко М. М. Філософсько-теологічні ідеї Отців Церкви про свободу волі, Божественний промисел та передестинацію. – Стаття.

У статті розглянуто основні філософсько-теологічні ідеї Отців Церкви про свободу волі людини, її долю, спасіння, сенс життя та їх співвідношення із Божественною благодаттю, промислом, провидінням та передестинацією, які займають важливу частину серед великої кількості проблем, що ставить перед собою християнська філософія. Подано аналіз учень таких Отців Церкви, як Ориген, Тертуліан, М. Вікторин, Августин, І. Златоустий, І. Дамаскин, Г. Богослов, Є. Сирин та ін. Зокрема, в їхніх пошуках розкриваються питання про походження зла та відповідальність за нього, про гріх та покаєння, про особливості Божого плану щодо людини. В одних концепціях переважає раціоналістичне трактування із наголосом на автономії людської волі та безумовній відповідальності за вчинки, в інших же фідеїстичні ідеї про недосконалість людського розуму в питаннях віри і повне покладання на Божественну благодать і волю Бога.

Ключові слова: передвизначення, свобода волі, провидіння, Божественна благодать, відповідальність, спасіння.

Аннотация

Поцюрко М. М. Философско-теологические идеи Отцов Церкви о свободе воли, Божественном промысле и предестинации. – Статья.

В статье рассматриваются основные философско-теологические идеи Отцов Церкви о свободе воли человека, его судьбе, спасении, смысле жизни и их соотношении с Божественной благодатью, промыслом, провидением и предестинацией, которые занимают важную часть среди большого количества проблем, которые ставит перед собой христианская философия. Дается анализ учений таких Отцов Церкви, как Ориген, Тертуллиан, М. Викторин, Августин, И. Златоуст, И. Дамаскин, Г. Богослов, Е. Сирин и др. В частности, в их поисках раскрываются вопросы о происхождении зла и ответственности за него, о грехе и покаянии, об особенностях Божьего плана относительно человека. В одних концепциях преобладает рационалистический подход с акцентом на автономии человеческой воли и безусловной ответственности за поступки, в других же фидеистические идеи о несовершенстве человеческого разума в вопросах веры и полное упование на Божественную благодать и волю Бога.

Ключевые слова: предопределение, свобода воли, провидение, Божественная благодать, ответственность, спасение.

Summary

Potsyrko M. M. Philosophical and theological ideas of the Church fathers on free will, Divine Providence and predestinate. – Article.

The article examines the main philosophical and theological ideas of the Church fathers about free will of man, his destiny, the salvation, the meaning of life and their relationship with the divine grace, Providence, predestinate which occupy very important part among the many problems posed in front of Christian philosophy. The analysis of the doctrines of such Church fathers as Origen, Tertullian,

M. Viktorin, Augustine, I. Chrysostom, G. Bogoslov, E. Sirin etc. In particular, they reveal questions about the origin of evil and responsibility for it, about sin and repentance, about the specifics of God's plan for man. Some concepts prevalent rationalistic interpretation with an emphasis on the autonomy of the human will and the unconditional liability for the actions, in other fideistic ideas about the imperfection of human reason in matters of faith and complete trust in divine grace and will of God.

Key words: predestination, free will, Providence, divine grace, responsibility, salvation.